

**ԲԱՆԱՎՈՐ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԴԵՊՈ ԴԱՏԱԿԱՆ
ԻՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ԽԱՂԱՆԻ ՇԻՐՎԱՆԻԻ
ԾՆՆԴԱՎԱՅՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ***

ԱՐՏՅՈՍ ՏՈՆՈՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *Խաղանի Շիրվանի, Բադր Շիրվանի, Շիրվան, Շամախի, Մալիամ, բանավոր ավանդույթ, թաթ:*

Շիրվանի միջնադարյան պարսկական գրականության հայտնի ներկայացուցիչ Խաղանի Շիրվանիի (1126-1199 թթ.) ծննդավայրի խնդիրը երկար ժամանակ չի եղել առանձին ուսումնասիրության առարկա:

Հոդվածը Խաղանիի ծննդավայրի խնդրի վերջնական լուծման փորձ է, որը հիմնված է Լահիջի թաթախոս բնակչության շրջանում պահպանված տեղական բանավոր ավանդույթների, ինչպես նաև Բադր Շիրվանիի (14-15-րդ դար) Դիվանի տվյալների վրա:

Հանրահայտ փաստ է, որ բանավոր ավանդությունները, պատումները, հեքիաթներն ու առասպելները շատ հաճախ անգիր ժողովրդի պատմության մութ խորքերը

---

* Հոդվածը ներկայացվել է 12.05.2020: Գրախոսվել է 29.05.2020:

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 18T-6F376 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում: Տողերի հեղինակը խնդրո առարկա թեմային առաջին անգամ անդրադարձել է 2016 թ. նոյեմբերի 18-ին՝ ԵՊՀ իրանագիտության ամբիոնում «Khaqani and Persophone Shirvan» խորագրի ներքո անցկացված միջազգային գիտաժողովում (տե՛ս **Տոնոյան 2016**, 33-34):

թափանցելու եզակի միջոց են¹, բացառիկ սկզբնաղբյուր գրային ավանդույթից զուրկ ժողովուրդների պատմության², նրանց առնչվող պատմական տարբեր իրադարձությունների ուսումնասիրության համար³:

Թեև Արևելյան Այսրկովկասում բնակվող իրանական ժողովուրդների, այդ թվում կովկասյան պարսիկների կամ թաթերի բանավոր ավանդություններին նշվածի

---

¹ Բանավոր ավանդությունների բացառիկ սկզբնաղբյուրային արժեքը և դրա՝ հնարավոր պատմական իրականություն արտացոլելու եզակի նշանակությունը հատկապես անգիր ժողովուրդների պատմությանը վերաբերող հարցերի լուսաբանման և մեկնաբանման առումով համաշխարհային գիտության մեջ լայն քննարկման առարկա է դարձել հատկապես 20-րդ դարի կեսերին՝ այն բանից հետո, երբ 1947 թ. ապրիլի 28-ին նորվեգացի ազգագրագետ և հնագետ Թուր Հեյերդալը ապացուցելու համար Պոլինեզիայի տեղաբնիկներից իր լսած և գրառած մի բանավոր ավանդության իսկությունը, համաձայն որի նրանց գաղթը եղել էր արևելքից (*Հարավամերիկյան ափ - Ա. Տ.*), իր նախագծած «Կոն-Տիկի» լաստանավով դուրս եկավ պերուական Կալյայո նավահանգստից և 101 օրվա ընթացքում անցնելով 6900 կմ տարածություն Խաղաղ օվկիանոսի վրա, օգոստոսի 7-ին ափ դուրս եկավ Պոլինեզիայում (տե՛ս **Heyerdahl 1951**: 20-41): Թուր Հեյերդալն իր այս ճանապարհորդությամբ, որով նաև գործնականում ապացուցեց իր գրառած բանավոր ավանդության՝ իրականությանը համապատասխանելու հնարավորությունը, հիմք դրեց Պոլինեզիայի բնակիչների ծագման և գաղթի ուղիների մասին մի տեսության, որը գիտության մեջ հայտնի է «Կոն-Տիկիի տեսություն» անվամբ (տեսության մանրամասների և դրա դեմ հնչած քննադատական մտեցումների մասին տե՛ս **De Jong 1953**: 1-22):

² **Showren 2014**: 478- 481:

³ Խնդրի ամենահեղինակավոր ուսումնասիրողներից էր բելգիացի պատմաբան և մարդաբան **Յան Վանսինան** (1929-2017 թթ.), ում հեղինակած «De la tradition orale: Essai de méthode historique» գիրքը շարունակում է մնալ բանավոր ավանդությունների ուսումնասիրությանը զբաղվողների համար լավագույն դասագրքերից (**Vansina 1961**):

համատեքստում երբևէ իրանագետների կողմից առանձնահատուկ ուշադրություն չի դարձվել⁴, սակայն այս ժողովրդի պատմության և անցյալի ժառանգության տարբեր խնդիրների ուսումնասիրության հարցում ևս դրանք կարող են ունենալ հավաստի սկզբնաղբյուրային նշանակություն:

Ասվածի լավագույն օրինակներից է Խաղանի Շիրվանի անվամբ հռչակված 12-րդ դարի բանաստեղծ Աֆգալադդին Իբրահիմ իբն Ալիի ծննդավայրի խնդիրը⁵, որի մասին Լահիջի բնակիչների շրջանում պահպանված և ժամանակին գրի առնված բանավոր ավանդություններն ունեն հավաստի սկզբնաղբյուրային արժեք:

1928 թ.-ին, երբ խորհրդային հայտնի իրանագետ, արևելաասյրկովկասյան իրանական լեզուներից կովկասյան պարսկերենի և թալիշերենի ուսումնասիրող Բորիս Միլլերը դաշտային աշխատանքներ էր իրականացնում Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետությունում և գրա-

---

⁴ Արևմտաիրանական լեզուներով խոսող ժողովուրդներից լավ է ուսումնասիրված հատկապես Միջագետքի և Հայկական լեռնաշխարհի քրդախոս, Իրանական սարահարթի պարսկախոս և բելուջախոս, Կենտրոնական Ասիայի տաջկախոս հանրայինների շրջանում պահպանված և ժամանակին գրաված բանավոր գրականությունը (թեմայի ուսումնասիրության վերաբերյալ գրականության բովանդակ մի ցանկ տե՛ս **Kreyenbroek 2010**: 323-379):

⁵ Խաղանի Շիրվանիի (1126-1199 թթ.) ծննդավայրի հարցի շուրջ գիտական գրականության մեջ տարբեր ժամանակներում շրջանառվել է երեք հիմնական վարկած՝ **ա) Կովկասյան Գանձակ** քաղաքը (**Khankof 1864**; **Залеман 1875**), **բ) Շամախի** քաղաքը (**Browne 1906**: 392-399), **գ) ընդհանրական Շիրվան** երկրամասը, որը կարող էր ներառել և Շամախին, և սույն հոդվածում քննարկվող Մալիամ գյուղը (**Бертельс 1962**: 50-65): Ինքը՝ Խաղանին իր հեղինակած «Toḥfat al-ʿErāqayn» (تحفةالعراقيين) երկի մեջ որպես իր ծննդավայր նշում է Շիրվան երկրամասը (تحفة العراقيين ١٣٥٧: ٤٣):

ռում այդ երկրի հարավային (Ապշերոն (ներառյալ Սուրախանիի և Բալախանիի խոսվածքները), Լահիջ, Մալհամ), կենտրոնական (Արիսքուշ-Դաղդուշու, Խիզի) և հյուսիսային (Ղուբա, Շաբրան, Ղոնաղքենդ, Ղըրմըզը Ղասաբա)⁶ թաթական բարբառների լեզվական նյութը, լսում է մի ավանդություն և գետեղում այն մեկ տարի անց՝ 1929 թ.-ին հրատարակած իր աշխատանքում:⁷

Բ. Միլլերը նշված գրքում, խոսելով Շամախիին մոտ գտնվող Մալհամ գյուղի թաթերի լեզվի մասին, ի միջի այլոց, նաև նշում է. «Ընդ որում, Մալհամի մասին մի հեղափոխիչ բան է պատմել ինձ Աղաևը. մալհամցիների մոտ պահպանվում է մի ավանդություն, համաձայն որի՝ իրենց գյուղից է արմատներով 12-րդ դարի պարսից հոչակավոր բանաստեղծ Խաղանին: Եթե այդ ավանդությունը հաստատվեր, ապա կստացվեր, որ Խաղանին ծագումով թաթ է»⁸:

---

⁶ Թաթական բարբառների եռախումբ դասակարգման բերված մոդելը Մ. Հաջիևինն է (տե՛ս **Насиєв 1995b**: 18), որը կենտրոնական և հյուսիսային խմբերի առումով նույնությամբ և առանց փոփոխության վերցված է Ա. Գրյունբերգից (**Грюнберг 1963**: 8), իսկ հարավային խմբի մեջ ավելացվել են խորհրդային հայտնի թաթագետի հետազոտության ասպարեզից դուրս մնացած Լահիջի և Մալհամի բարբառները: Մ. Հաջիևի մոդելը հետագայում «Մուսուլմանական թաթական բարբառներ» անվան տակ նույնությամբ կրկնել է Մ. Ալիևը (**Əliyev 2006**: 210): Տողերի հեղինակը 2015 թ. իր թեկնածուական ատենախոսության մեջ, ելնելով կովկասյան պարսկերենի բարբառների հնչյունական, քերականական և բառային առանձնահատկություններից, առաջարկել է դրանց դասակարգման այլ մոդել, որով առանձնացվել է բարբառների ոչ թե երեք, այլ հինգ պայմանական խումբ (**Տոնոյան 2015**, 15-22):

⁷ **Миллер 1929**: 12.

⁸ **Լույն տեղում**, 13:

Բ. Միլլերի գրառումից 75 տարի անց՝ 1999թ., դարձ-
 յալ Իսմայիլի շրջանի Լահիջ ավանում այս անգամ 61
 ամյա Անվար Բալասից նույնաբովանդակ մի բանավոր
 հաղորդում է գրառում և 2002թ. հրատարակում կովկաս-
 յան պարսկերենի բարբառների ուսումնասիրությամբ
 զբաղվող Գյուլսում Հուսեյնովան⁹: Թաթերենի Լահիջի
 բարբառով ասված բանավոր հաղորդման մեջ հետա-
 քրքիր անդրադարձ կա, ընդ որում, ոչ միայն Խաղանիի
 ծննդավայրի հարցին, այլ նաև Լահիջից ոչ շատ մոտ
 հեռավորության վրա գտնվող Մալիամ գյուղի բնակիչ-
 ների պատմական անցյալի, գյուղի թաթական բարբառի
 և այդ տեղանվան ժողովրդական ստուգաբանության
 մասին: Հաղորդման մեջ, մասնավորապես, նշվել է.
*«Մալիամում բնակվող մարդիկ մոտ 900 տարի առաջ
 Լահիջի մոտ գտնվող Խիմրանից են այնտեղ տեղափոխ-
 վել: Իսկ դա եղել է այն պատճառով, որ Խիմրանցիները
 ձմեռելու և անասունները պահելու համար միշտ Շա-
 մախիի կողմերն են գնացել: Այդ տեղն էլ Օմարի որդի-
 ներ Օսմանն ու Ալին են ընտրել: Օսմանը բժիշկ է եղել:
 Տեսել է, որ այնտեղ միսը¹⁰ ուշ է փչանում: Այդ պատճա-
 ռով ասել է. «Մի՞թե այս տեղը բալասան (ադրբեջաներեն
 «մալիամ» - Ա.Տ.) է»: Ու այսպես այդ վայրի անունը
 «Մալիամ» է մնացել: Կամաց-կամաց այն գյուղ է դարձել:
 Այսօր Մալիամը Շամախիի ամենամեծ գյուղերից է: Աֆ-
 զալադդին Խաղանի Շիրվանին այնտեղ է ծնվել: Նրա
 պապը Օմարն է եղել, հայրը՝ հյուսն Ալին, իսկ հորեղ-*

⁹ Hüseynova 2002.

¹⁰ Ժողովրդական ստուգաբանությունը Մալիամ բնականունը կապում է մի կողմից արաբերեն *لحم* [lahm] «միս» բառի, մյուս կողմից նույն արաբերեն «միս» բառի հետ ստուգաբանական կապ ունեցող ադրբե-
 ջաներեն *məlhəm* «քսուկ, քսայուղ, բալզամ, բալասան» բառի հետ:

բայրը՝ Արևելքում Աբու Ալի Սինայից հետո ամենահայտնի բժիշկ Օսման իբն Օմարն է եղել: Այսօր էլ Մալիամի ու Խիմրանի բնակիչների միջև սերտ բարեկամությունը չի խամրել: Ասում են, որ այդ երկու գյուղերի մարդկանց բարբառը չի փոխվել»¹¹:

Բ. Միլլերի և Գ. Հուսեյնովայի՝ 20-րդ դարասկզբի և նույն դարավերջի այս երկու դաշտային գրառումներին, որոնց աղբյուրները, ըստ հետազոտողների բերած տեղեկությունների, եղել են տարբեր բանավոր պատումներ պատմական Լեռնային Շիրվանի Լահիջ ավանից, թերևս հնարավոր է ավելացնել ևս մեկը՝ որն ամենայն հավանականությամբ, որպես բանավոր սկզբաղբյուր, պետք է հիմք ծառայած լինի Ադրբեջանում պատմահոր հռչակ վայելող Աբասղուլի աղա Բակիխանովի (1794-1847 թթ.)՝ 1841 թ. պարսկերենով հեղինակած, իր իսկ կողմից իր ծառայակից ընկերոջ՝ Վասիլի Կուզմինի օգնությամբ 1844 թ. ռուսերեն թարգմանված և առաջին անգամ միայն 1926 թ. հենց ռուսերենով լույս տեսած «Գյուլիսթան-ի իրամ» երկասիրության՝ Խաղանիի ծննդավայրին վերաբերող հատվածի համար¹²: Արժեքա-

---

¹¹ Hüseynova 2002: 143-144.

¹² Бакиханов 1926. Ռուսերեն այս տարբերակը Մ. Ասգարլիի կողմից թարգմանվել է ադրբեջաներեն և լույս տեսել 1951 թ. Բաքվում՝ Ա. Ալասգարզադեի խմբագրությամբ և Մ. Շարիֆլիի առաջաբանով (Бакиханов 1951): Ադրբեջաներեն տարբերակը, լատինագրի փոխած, նույնությամբ վերահրատարակվել է 2010 թ.՝ Բաքվում (Bakichanov 2010): Ադրբեջանի ԳԱԱ Ձեռագրերի ինստիտուտի գրադարանում M-49/6258, Б-2268/2313, Б-2236/2954, Б-2002/9226 և Б-19/3312 շիֆրերի տակ պահվող պարսկերեն 5 ձեռագրերի հիման վրա Ա. Ալիզադեի, Մ. Սոլթանովի, Մ. Ազարլիի, Ա. Ասղարզադեի, Ֆ. Բաբակի համահեղինակությամբ պատրաստված պարսկերեն գիտաքննական բնագիրը լույս է տեսել 1970 թ. Բաքվում (1970 باکیخانوف): Իսկ 1991 թ.

վոր այս աշխատության՝ Խաղանիին վերաբերող հատվածում, որտեղ բերված են բանաստեղծից որոշ կենսագրական տվյալներ, մասնավորապես նշված է. «Հասան ալ-Աջամ Խաղանի Շիրվանի, Իբրահիմ բին Ալի Նաջաբ: Նրա հայրը եղել է հյուսն Մալիամլու (ռուս. բն. Малхамлу - Ա.Տ.) գյուղում՝ Շամախի քաղաքից վերև»:¹³

Աբասղուլի աղա Բակիխանովի՝ «Գյուլխթան-ի Իրամ» (բառ. թրգմն.՝ «Դրախտային ծաղկանոց») գրքի նշված հատվածը, 1950-ականներից սկսած, իր կողմն է գրավում Ադրբեջանի գիտական շրջանակների հետաքրքրությունը և մոտավորապես երկու տասնամյակ տարբեր հեղինակների աշխատանքներում օգտագործվում է Խաղանիի ծննդավայրի հարցը քննելիս:

Մ. Սուլթանովը 1954 թ.¹⁴ և Ֆ. Քոչարլին 1978 թ.¹⁵, հավանաբար նույնացնելով հենց Ա. Բակիխանովի մոտ Շամախի քաղաքից վերև հիշատակվող «Մալիամլու»

դարձյալ Բաքվում, այս անգամ Ջիյա Բունյադովի խմբագրությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով լույս է տեսել Վրաստանի՝ Կորնելի Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ազգային կենտրոնում պահվող և Բակիխանովի ձեռագրով գրված 340 թղթից բաղկացած ռուսերեն տարբերակը, որը Բակիխանովի՝ պարսկերենից կատարած թարգմանությունն է՝ իր ծառայակից ընկերոջ՝ Վասիլի Կուզմանի և Ջ. Բունյադովի ենթադրությամբ նաև Թադեոշ Լադա-Չաբլոցկիի օժանդակությամբ (Бакиханов 1991):

¹³ Թարգմանությունը տրված է ըստ Վրաստանի՝ Կորնելի Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ազգային կենտրոնի Արևելյան ֆոնդի ռուսերեն բաժնի № 370 փաստաթղթի, որն առաջին անգամ ներառվել է Բակիխանովի «Գյուլխթան-ի Իրամ» աշխատության՝ 1926 թ. Հրատարակված ռուսերեն տարբերակում (Бакиханов 1926: 166, իսկ երկրորդ անգամ նույնությամբ և առանց փոփոխությունների, հրատարակվել է 1983 թ. (Бакиханов 1983: 264):

¹⁴ Sultanov 1954: 18.

¹⁵ Köçerli 1978: 139.

տեղանունը Շամախիի՝ այժմ թաթաբնակ Մալիամ գյուղի հետ, իրենց աշխատանքներում Խաղանիի ծննադավայր են համարում Շամախիի Մալիամ գյուղը:

1966 թ. ազգությամբ կովկասյան պարսիկ Մաղսուդ Հաջիևը, ով 1960-ականների սկզբներին դաշտային աշխատանքներ է իրականացրել Մալիամ գյուղում՝ գրառելով պարսկերենի Մալիամի խոսվածքի լեզվական նյութը¹⁶, հրապարակում է մի հոդված՝ վերնագրված «Որտե՞ղ է ծնվել Խաղանի Շիրվանին»¹⁷, որում անդրադառնալով գյուղի պատմական որոշ հուշարձանների և գերեզմանատան թվագրության խնդիրներին, եկել է եզրակացության, որ գյուղն ունի մոտավորապես 300-400 տարվա պատմություն, հետևաբար Բակիխանովի հայտնած տեղեկությունը, որ Խաղանին ծնվել է Մալիամում (իմա՝ «Մալիամլու»՝ ըստ Բակիխանովի տեքստի) չի կարող համապատասխանել իրականությանը¹⁸:

---

¹⁶ Մ. Հաջիևի՝ Մալիամում իրականացրած դաշտային աշխատանքների արդյունքները Շամախիի Մաղրասա գյուղի թաթախոս հայերից գրառված լեզվական նյութի հետ միասին ներկայացվել են նրա կողմից 1995 թ. հրապարակված ժողովածուի մեջ (**Hacıyev 1995a**: 112-142, **նույնի՝ 2009**: 286-320), որը լինելով Մալիամի խոսվածքից լեզվական նյութ պարունակող և ցարդ հրապարակում հայտնված միակ աշխատանքը, բացառիկ կարևորություն ունի այդ խոսվածքի և կովկասյան պարսկերենի համեմատական բարբառագիտական ուսումնասիրությամբ զբաղվողների համար:

¹⁷ **Hacıyev 1966**: 82-83.

¹⁸ Մ. Հաջիևի եզրահանգումներն ակնհայտ հակասության մեջ են Մալիամի բնակիչների այն հաղորդումների հետ, որ գյուղի դիրքը վերջին մի քանի հարյուր տարվա ընթացքում փոխվել է մի քանի անգամ: Օրինակ, ըստ 1960-ական թվականներին Մալիամ գյուղի միջնակարգ դպրոցի տնօրենի պաշտոնում աշխատած և Մ. Հաջիևի հետ անձնական շփումներ ունեցած **Խսլամ Հասանովի** (ծնվ. 1927 թ.)՝ 2007 թ. հրապարակած տեղեկությունների, մինչև իր ծնվելը իր

Ավելի ուշ՝ 1970 թ., Ղաֆար Քանդլի-Հարիսչին իր դոկտորական ատենախոսության մեջ առաջ է քաշում վարկած, համաձայն որի Մալիամի բնակիչները Շամախիի մերձակայք են տեղափոխվել միայն 16-րդ դարում Աղդաշի¹⁹ մոտ գտնվող համանուն բնակավայրից, երբ Շիրվանշահական տան վերջին իշխողի և Սեֆյան Շահ Թամասպի միջև տեղի ունեցած բախման արդյունքում այն վերջնականապես ավերվել էր²⁰: Հետևաբար, ըստ Ղ. Քանդլի-Հարիսչիի առաջ քաշած վարկածի, Խաղանիի ծննդավայր Մալիամը 11-12-րդ դարերում պետք է փնտրել ոչ թե Շամախիի, այլ՝ դրանից արևմուտք՝ Աղդաշի շրջանում:

Խաղանիի ծննդավայրի վերաբերյալ Բ. Միլլերի՝ 1929 թ. հաղորդումը անտեսած և Բակիխանովի՝ առանց սկզբնաղբյուրի հիշատակության թողած մի տեղեկության վրա Ադրբեջանի մասնագետների շրջանում ընթացող քննարկումները վերջնականապես ընդհատվում են, երբ Աբուլֆազ Ռահիմովը Շամախիում ծնված, Շիրվանի

նախնիները 4 անգամ փոխել են իրենց բնակության վայրը, որոնցից ամենահինը գտնվում է գյուղի այժմյան տեղից 3 կմ հեռավորության վրա, և որի շրջակայքում կան պահպանված հին մի մզկիթի հետքեր և որոշ հին գերեզմաններ (Հարցազրույց Մալիամի բնակիչ Իսլամ Հասանովի հետ, «Աղալաթ» օրաթերթի 2007 թ. օգոստոսի 1-ի համար): Մ. Հաջիևի պնդումները չեն հաստատվում նաև Հ. Ջիդդիի կատարած հնագիտական պեղումների և ուսումնասիրությունների նյութով, համաձայն որոնց՝ Շամախիի Մալիամ գյուղը գոյություն է ունեցել առնվազն 11-12-րդ դարերից (մանրամասն տե՛ս Ciddi 1981: 49):

¹⁹ Ս. Երեմյանը Աղդաշում է տեղադրել պատմական Աղվանքի Քաղաք դաշտում գտնված Քաղբերդ ամրոցը (**Երեմյան 1963**, 89):

²⁰ **Kändli-Härisçi 1970**: 45-46: Ատենախոսությունը 1988 թ. Հրատարակվել է Բաքվում (**նույնի՝ 1988**), իսկ պարսկերեն թարգմանությամբ՝ 2007 թ. Թեհրանում (کندلی هریسچی ۱۳۷۴):

գրական դպրոցի հայտնի ներկայացուցիչ Բադր Շիրվանիի (1387-1450 թթ.)՝ Ուզբեկստանի ԳԱ Ալ-Բիրունիի անվան արևելագիտության ինստիտուտի գրադարանում 132 շիֆրի տակ պահվող եզակի ձեռագրի (17-րդ դարի արտագրություն) հիման վրա 1985 թ. Մոսկվայում հրատարակում է նրա «Դիվանը»²¹, որի առաջաբանում²² անդրադառնում է «Դիվանում» հանդիպող և Խաղանիի ծննդավայրի հարցին վերջնական լուծում տվող երկու բացառիկ հիշատակության²³:

15-րդ դարի սկզբում ստեղծագործել սկսած Բադր Շիրվանիին իր «Դիվան»-ում, համեմատելով իրեն Խաղանիի հետ, գրում է.

Պարսկերեն բնագիր ²⁴	Տառադարձում
رفت خاقانی و من مداح خاقانم کنون نیست کسی امروز در علم سخن همتای من من مه از ملحاتم و زان روستایی طبع چند مولدم خاک شماخی، تخت شروان جای من.	Raft Xāqānī wa man maddāh-i xāqānam kunūn Nīst kasī imrūz dar ‘ilm-i suxan hamtāy-i man Man ma az Mal[a]hānam wa z-an rūstāyī ṭab‘ čand Mūwliḍam xāk-i Šamāxī, taxt-i Šarwān

²¹ Рагимов 1985.

²² Նույն տեղում, 3-8:

²³ Ամենայն հավանականությամբ հենց Բադր Շիրվանիի «Դիվան»-ի նյութի օգտագործմամբ Աբուլֆազ Ռաֆիմովը մինչև դրա հրատարակումը ևս երկու անգամ անդրադարձել է այդ խնդրին՝ մեկ անգամ 1976 թ. (Աբուլֆազ Ռահիմով, Բադր Շիրվանիի «Միրատուս Սաֆա»-ի անհայտ ընդօրինակությունը և որոշ դիտողություններ Խաքանիի մասին, քաղվ.՝ Չորանյան 1980, 313) և մեկ անգամ՝ 1980 թ. (Աբուլֆազ Ռահիմով, Կրկին Խաքանիի ծննդավայրի մասին, քաղվ.՝ Չորանյան 1982, 233), որոնք, ցավոք, հողվածի պատրաստման ժամանակ <<-ում հայտարարված արտակարգ դրության և գրադարանների փակ լինելու պատճառով մնացին չուսումնասիրված:

²⁴ Рагимов 1985: 67.

	jāy[-i] man
Հայերեն թարգմանություն	
Գնաց Խաղանին, ես եմ հիմա ձոն ասողը Խաղանի, Չկա այսօր հավասար ինձ տաղասության արվեստում, Ո՛չ Մալիանից եմ, և ո՛չ էլ գեղջկաբարոներից այն, Շամախու ծնունդ եմ ես, տեղն իմ գահն է Շիրվանի:	

Բերված հատվածից պարզ է, որ Բադր Շիրվանին, ինքն իրեն համեմատելով Խաղանիի հետ և ակնարկելով, որ Խաղանիից հետո ինքն է հռչակավոր բանաստեղծը պալատի, «Մալիան» բառի տակ նկատի ունի Խաղանիի իրական ծննդավայրը: Բադր Շիրվանին, ծնված լինելով հենց Շամախի քաղաքում, իրեն, որպես շիրվանշահական մայրաքաղաքի բնիկի, առավել է տեսնում, փաստորեն, Խաղանիից, ով, ըստ Բադրի ոչ թե Շամախիի ծնունդ է, այլ՝ «Մալիան» անունով գյուղի:

«Դիվան»-ում Բադր Շիրվանին մեկ անգամ ևս խոսում է Խաղանիի ծննդավայրի մասին և արդեն բացահայտ հայտարարում, որ Խաղանին ծնվել է հենց Մալիանում.

Պարսկերեն բնագիր²⁵	Տառադարձում
خاقانی ملحان وطن بود مالک ملک سخن زانفاس او دور زمان عالم معطر یافته	Xāqānī Malhān-waṭan būd mālik-i mulk-i suxan Z-anfās-i ū dōw-r-i zamān ‘ālam mu‘aṭṭar yāfta.
Հայերեն թարգմանություն	
Մալիանն էր հայրենիքը Խաղանու՝ տաղերգության իշխանի Նրա շնչից բույր էին առել [յուր օրերի] ժամանակը, աշխարհը:	

²⁵ Նույն տեղում, 20:

Բադր Շիրվանիի՝ 1985 թ. միայն լույս ընծայված «Դիվան»-ի այս երկու հատվածներն են ահա, որ, անկասկած գալիս են հաստատելու Լեռնային Շիրվանում Բ. Միլլերի՝ 1928 թ. և Գ. Հուսեյնովայի՝ 1999 թ. գրառած բանավոր պատումների իսկությունը, համաձայն որոնց՝ Խաղանիի ծննդավայրը Մալիամն է: Բարդ է պնդել, որ Բադր Շիրվանիի մոտ վկայած Մալիան բնակավայրը եղել է հենց այն տեղում, որտեղ այսօրվա Մալիամն է²⁶, բայց այն որ վերջինը ստուգաբանորեն կապված է առաջինի հետ, թվում է ակնհայտ. բացի այն, որ բառավերջում *-n>m անցումը անձանոթ երևույթ չէ իրանական լեզուներում՝ ըստ պատմական ավելի վաղ շրջանների հատկանվանական նյութի (օր. Vahran>Bahram) և Արևելյան Այսրկովկասի իրանական լեզուների դեպքում այդ երևույթը կա նաև այսօր ոչ միայն հատկանունների դեպքում (ինչպես օր.՝ կովկասյան պարսկերենում, թալիշերենում և այս երկուսի ազդեցությամբ նաև խոսակցական ադրբեջաներենում՝ **məsələm** «օրինակ»՝ գրական **mətəḷān** (հմմտ. արաբ., պրսկ. مثلاً) բառի փոխարեն), Մալիան տեղանունից Մալիամ տարբերակի առաջա-

²⁶ 26.04.2020 թ. մասնավոր զրույցի ընթացքում *Մալիան* տեղանվան ստուգաբանության նախնական աշխատանքային մի տարբերակ մեզ առաջարկեց պրոֆ. Վ. Ոսկանյանը: Համաձայն այդ տարբերակի՝ տեղանվան հիմքում կարող է ընկած լինել դեռ դասական պարսկերենում գործածական արաբ. *ماله* [*malh*] «աղ, աղի» և *مالیه* [*malih*] «աղուտ» բառը, որին միացել է իրանական *-ān* տեղանվանակերտ վերջածանցը (հմմտ. Գիլան, Լահիջան, Դելիջան ևն): Ընդ որում, այս ստուգաբանության հաստատվելու դեպքում, ըստ Վ. Ոսկանյանի, Բադր Շիրվանիի վկայած *Malhān* տեղանունը կազմության տիպաբանությամբ և բովանդակությամբ հնարավոր կլինի համեմատել *Աղուանք* երկրանվան հետ:

ցումը կարող էր պայմանավորված լինել և՛ ժողովրդական ստուգաբանությունների ազդեցությամբ²⁷:

Բադր Շիրվանիի «Դիվան»-ի հայտնաբերմամբ և հրատարակությամբ, ըստ էության, որոշակիանում է նաև Խաղանիի ծննդավայրի վերաբերյալ Բակիխանովի հաղորդած տեղեկության սկզբնաղբյուրի հարցը: Բակիխանովը թեև ուներ որոշակի տեղեկություններ Բադր Շիրվանիի կյանքի որոշ դրվագների և նրա գործունեության վերաբերյալ²⁸, սակայն նա չի տեսել Բադրի «Դիվան»-ը, որը, սակայն, անթաքույց կերպով խեղաթյուրելու փորձ է կատարել Ձ. Բունյադովը 1991 թ. Բակիխանովի՝ Վրաստանի Կորնելի Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ազգային կենտրոնում պահվող «Գյուլիստան-ի իրամ»-ի ռուսերեն տարբերակը հրատարակելիս: Ձ. Բունյադովի «խմբագրած» այս հրատարակության մեջ Խաղանիի ծննդավայրը նշված է «Малхан», որը եթե նույնությամբ համապատասխաներ ձեռագրում տրված տարբերակին, ապա հնարավոր էր ենթադրել, որ Բակիխանովի հաղորդած տեղեկության սկզբնաղբյուրը եղել է հենց Բադր Շիրվանիի «Դիվանը»: Սակայն, «Գյուլիստան-ի իրամ»-ից պահպանված բոլոր ձեռագրերում, ներառյալ և այն օրինակը, որի հիման վրա այն հրատարակել է Ձ. Բունյադովը, վկայված է Խաղանիի ծննդավայրի միայն մի տարբերակ՝ պարսկերենով պահպանված և Ադրբեջանի ԳԱԱ ձեռագրերի ինստիտուտի գրադարանում պահվող բոլոր 5 ձեռագրերում՝ *ملهملو* [Malhamlū]²⁹ և Կ. Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ազգային կենտրոնի Արևելյան ֆոն-

---

²⁷ Տե՛ս *Ծանոթագրություն 10*:

²⁸ Бакиханов 1991: 202.

²⁹ باکیخانوف 1970: 202.

դի ռուսերեն բաժնի №370 ձեռագրում՝ ռուսերենով *Мал-хамлу*, որը բացարձակ նույնական է պարսկերեն տարբերակի հետ³⁰: Հետևաբար, ակնհայտ է, որ Չ. Բունյադովի «խմբագրման» հիմքում ընկած է եղել 1991 թ.-ի հրատարակությունից մի քանի տարի առաջ տպագրված Բադր Շիրվանի «Դիվան»-ի՝ Խաղանի ծննդավայրի մասին բերած նորությունը:

Սրանից բացի՝ Բադրի «Դիվան»-ում հանդիպող տարբերակում տեղանունը գրված է առավելապես արաբական փոխառություններում հանդիպող «ح» [*h*] տառով՝ *ملحان* [*Malḥān*], այնինչ Բակիխանովի աշխատության գիտաքննական բնագրի համար հիմք ծառայած բոլոր 5 ձեռագրերում հանդիպում է պարսկերենի այբուբենի մեկ այլ՝ «و» տառով՝ *ملهلو* [*Malhamlū*], որը խոսում է այն մասին, որ Բակիխանովին հայտնի չէր տեղանվան պատմական գրությունը:

Վերջին կետը ևս խոսում է այն մասին, որ Բակիխանովի աղբյուրն ամենայն հավանականությամբ եղել է Շիրվանում Խաղանի ծննդավայրի մասին պահպանված տեղական ավանդությունը:

Ամփոփելով պետք է նշել՝

- Խաղանի ծննդավայրի մասին կա գրառված և մեզ հասած շիրվանական առնվազն երեք բանավոր ավանդություն, որոնցից ամենահինը գրված է 1841 թ. Աբասդուլի աղա Բակիխանովի ձեռքով:

- Բոլոր երեք տարբերակները փաստում են, որ Խաղանի Շիրվանի ծննդավայրը եղել է Շամախիի մոտ գտնվող թաթաբնակ Մալիամ գյուղը:

---

³⁰ Ахмедова 1983: 264.

- Նշված բանավոր ավանդություններում հաղորդվող տեղեկությունը ստուգապես հաստատվում է 15-րդ դարի բանաստեղծ Բադր Շիրվանիի՝ 1985 թ. Մոկվայում հրատարակված «Դիվան»-ի շնորհիվ:

- Իսաղանի Շիրվանիի ծննդավայրի քննության օրինակը ցույց է տալիս, որ իրանական ժողովուրդների, այդ թվում կովկասյան պարսիկների մոտ պահպանվող բանավոր ավանդությունները ունեն սկզբնաղբյուրային բացառիկ նշանակություն հարյուրամյակների վաղեմությամբ իրադարձությունների քննության համար և արժանի են առավել մանրամասն ու խորքային ուսումնասիրության:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Երեմյան Ա. 1963, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրության հիմքի վրա), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱԱ հրատարակչություն:

Չոբանյան Պ. 1980, Ադրբեջանական ՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագրի» կովկասագիտական-արևելագիտական նյութերը (1975-1978 թթ.), ՊԲՀ, 3, էջ 307-316.

Չոբանյան Պ. 1982, Ադրբեջանական ՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագրի» կովկասագիտական-արևելագիտական նյութերը (1979-1980 թթ.), ՊԲՀ, 2, էջ 229-233:

Տոնոյան Ա. 2015, Կովկասյան պարսկերեն. Պատմահամեմատական քննություն (թեկնածուականատենախոսություն), Երևան, անտիպ:

Տոնոյան Ա. 2016, Իսաղանիի ծննդավայրի հիմնահարցը. թաթական ավանդությունից պատմական իրականություն, «Իսաղանին և պարսկախոս Շիրվանը» գիտաժողովի ծրագիր և թեզիսներ, Երևան, էջ 33-34:

- Бакиханов А. 1926:** Гюлистан-и Ирам, Труды Общества обследования и изучения Азербайджана, вып. IV, Баку, Издание Общества обследования и изучения Азербайджана.
- Бакиханов А. 1951:** Гюлистан-Ирам (на азерб. языке), Баку. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyəti.
- Бакиханов А. 1983:** Сочинения, записки, письма, сост., пред. и комм. Э. Ахмедовой, Баку, Издательство «Элм».
- Бакиханов А. 1991:** Гюлистан-и Ирам, ред., комм., прим. и указ. З. Буниятова, Баку, Издательство «Элм».
- Бертельс Е. 1962:** Избранные труды. Низами и Фузули, Москва, Издательство восточной литературы.
- Грюнберг А. 1963:** Язык североазербайджанских татов, Ленинград, Издательство Академии Наук СССР.
- Залеман К. 1875:** Четверостишия Хакани; Санкт-Петербург, Типография Императорской Академии Наук.
- Миллер Б. 1929:** Таты, их расселение и говоры, Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, вып. VIII, Баку, Издание Общества обследования и изучения Азербайджана.
- Рагимов А. 1985:** Бадр Ширвани. Диван, Москва, Наука.
- Bakıxanov A. 2010:** *Gülüstani-İrəm*, Bakı, Xatun Plyus.
- Browne E. 1906,** A literature history, vol. II, Cambridge.
- Ciddi H. 1981:** Orta əsr Şamaxı şəhəri (tərix-i-ərxeoloji tədqiqət), Bakı, Elm.
- De Jong P. E. 1953:** The "Kon-Tiki" Theory of Pacific Migrations, "Bijdragen Tot De Taal-, Land- En Volkenkunde", vol. 109(1), pp. 1-22.
- Əliyev M. 2006:** Azərbaycan tatlari, Bakı, "MBM" nəşriyyati.
- Наси́ев М. 1966:** Хақани Ширвани һарда доғулмушдур?, "Azərbaycan SSR EA Məruzələri", N 5, ss. 82-83.
- Наси́ев М. 1995a:** Төү-дүйүн хəзнинəмиздən, Bakı.
- Наси́ев М. 1995b:** Azərbaycan tatlari'nin dili, Bakı, 2-ci nəşr, Bakı, Mütərcim.
- Наси́ев М. 2009:** Tatlari'nin tarixi-etnoqrafik oçerki, Bakı, Mütərcim.
- Heyerdahl T. 1951:** The Voyage of the Raft Kon-Tiki, "The Geographical Journal", vol. 115(1/3), pp. 20-41.
- Kəndli-Hərisçi Q. 1970:** Хақани Ширвани (һəyatı, дөврү вə мүһити). Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya, Bakı.

- Kəndli-Hərisçi Q. 1988:** Xaqani Şirvani: həyatı, dövrü və mühiti, Bakı, Elm.
- Khanikof N. 1864:** Mémoire sur Khâcâni, poète persan du XIIe siècle, "Journal Asiatique", vol. 6/4, pp. 137-200, 6/5, pp. 296-367; pub. as monograph, Paris, 1865.
- Köçərli F. 1978:** Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild, Bakı, Elm.
- Kreyenbroek Ph., Marzolph Ul. (eds.) 2010:** Oral Literature of Iranian Languages: Kurdish, Pashto, Balochi, Ossetic; Persian and Tajik: Vol XVIII (A History of Persian Literature), London/New York, I.B.Tauris & Co. Ltd.
- Hüseynova G. 2002:** Lahıc tatlarının dili, Bakı, Nurlan.
- Showren T. 2014:** Oral Traditions: Method to Adoption of Construction of the History of Non-Literate Tribes, "International Journal of Social Science and Humanity", vol. 4(6), pp. 478- 481.
- Sultanov M. 1954:** Xaqani Şirvani, Bakı, Azərnaşr.
- Vansina J. 1961:** De la tradition orale: essai de method historique, Tervuren: Musée royal de l'Afrique Centrale, Annales, Série in-8°, Sciences humaines, 36, Paris.
- Vansina J. 1965:** Oral Tradition: A Study in Historical Methodology, London, Routledge & Kegan Paul, 2nd ed. New Brunswick: Aldine Transaction, 2006.

باکیخانوف ع. ۱۹۷۰، گلستان ارم، باکو، اداره انتشارات "علم"
تحفه العراقین ۱۳۵۷، به نگارش حکیم خاقانی، تهران.
کندلی هرېسچی غ. ۱۳۷۴، خاقانی شروانی (حیات زمان و محیط او)، تهران.

Արտյոմ Տոնոյան, Բ. զ. թ. ,
Երևանի պետական համալսարան,
Իրանագիտության ամբիոն
artyom.tonoyan@ysu.am

**FROM ORAL TRADITION TO HISTORICAL REALITY:
ON THE CASE OF KHĀQĀNĪ ŠIRWĀNĪ'S BIRTHPLACE**

Keywords: *Khāqānī Širwānī, Badr Širwānī, Šerwān, Šamākī, Malham, Oral Tradition, Non-literary language, Caucasian Tat.*

The problem of the birthplace of Khāqānī Širwānī (1126-1199), a well-known representative of Shirvan's medieval Persian literature, has not been the subject of a separate study for a long time.

In this article, an attempt is made to provide a final solution to the problem of Khāqānī's birthplace. The version suggested in the article is based on a local oral traditions preserved among the persophons of Lahīj, as well as on the data of Badr Širwānī's (14-15th century) Divan.

Artyom Tonoyan - *PhD, Yerevan State University,*
Department of Iranian Studies
artyom.tonoyan@ysu.am